

UDK:811.512.133'34(091)

Nargiza G'ULOMOVA,
Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, PhD
E-mail: gulomovamoi@mail.ru

F.f.d., dots. M.Abjalova taqrizi ostida

ОТБОР ГАЗАЛЕЙ КОЛЛЕКЦИИ «ХАЗАЙИН УЛ-МААНИ» ДЛЯ ВЛАСТНОГО КОРПУСА АЛИШЕРА НАВАИ Аннотация

Статья посвящена важным вопросам развития в области компьютерной лингвистики. Освещаются инновационные исследования по изучению научного и творческого наследия Алишера Навои, в частности, некоторые размышления о создании авторского корпуса Алишера Навои на основе книги “Хазойин ул-маони”. Сближение Алишера Навои с народом, превращение его бесценного духовного наследия в достояние души будущих поколений - чрезвычайно сложный научный процесс. В век цифровых технологий грамматическая и семантическая маркировка лингвистических особенностей аннотированных лексических единиц в Навоийских газелях, доступность и читабельность произведений Навои для широкой публики, а также расширение их аудитории в глобальной сети.

Ключевые слова: авторский корпус, газель, диван, семантический тег, частота, статистический анализ, частота, статистический анализ.

SELECTION OF GHAZALS OF "HAZAYIN UL-MAANI" COLLECTION FOR ALISHER NAVAI AUTHORITY CORPS

Annotation

The article is devoted to important issues related to the development of the field of computer linguistics. Some comments about the creation of Alisher Navoi's authorship corpus based on the "Khazayin ul-maoni" kulliyat, which are being carried out in the research of the scientific and creative heritage of Alisher Navoi, are highlighted. Bringing Alisher Navoi closer to the people, turning his priceless spiritual heritage into the mental property of the future generation is a very complex scientific process. In the age of digital technologies, the linguistic features of the explanatory lexical units in Navoi's ghazals are presented in the corpus by grammatical and semantic tagging.

Key words: author's corpus, ghazal, divan, semantic tag, frequency, statistical analysis.

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSI UCHUN "HAZOYIN UL-MAONIY" KULLIYOTI G'AZALLARINING TANLANISHI

Annotatsiya

Maqola kompyuter lingvistikasi sohasini rivojlantirish borasidagi muhim masalalarga bag'ishlangan. Alisher Navoiyning ilmiy va ijodiy merosini o'rganish borasida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlar, xususan, "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti asosida Alisher Navoiy mualliflik korpusining yaratilishi haqida ba'zi mulohazalar yoritilgan. Alisher Navoiyning xalqqa yaqinlashtirish, uning bebaho ma'naviy merosini kelajak avlod ko'ngil mulkiga aylantirish o'ta murakkab ilmiy jarayon hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar asrida Navoiy g'azallaridagi izohtalab leksik birliklarning lingvistik xususiyatlarini grammatik va semantik teglab korpusda taqdim etilishi, Navoiy asarlarining keng ommaga tushunarli va o'qishli bo'lishi, global tarmoqdagi auditoriyasining ham kengayishini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: mualliflik korpusi, g'azal, devon, semantik teg, chastota, statistik tahlil.

Kirish. Jahon tamaddunida barcha yo'nalishlar singari tilshunoslik sohasida ham kompyuter texnologiyalari yordamida axborotni topish, saqlash, qayta ishlash, tahrirlash va keng ommaga yetkazishning qulay usullarini yaratishga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Bu esa kompyuter texnologiyalari sohasi uchun ulkan vazifani vujudga keltirdi. Ayni damda matnli ma'lumotlarga zarar yetkazmay kompyuter xotirasiga kiritish, ishonchli saqlash, qulay va hammabop tarzda foydalanuvchiga yetkazib berish korpus lingvistikasi sohasi bilan bevosita bog'liqdir [1]. Alisher Navoiy MKdan XV asr bilan hozirgi zamon tilidagi yangilanish va bugungi ijtimoiy hayotda ba'zi so'zlarning iste'moldan chiqishi, faollashish va passivlashish holatlarini bilib oladi, Navoiy ijodidagi muayyan so'z qo'llanish bo'yicha statistika va uning chastotasini, g'azallarda qo'llangan she'riy san'atlarni tezkor, aniq va to'liq bilib oladi. Mualliflik korpusidagi semantik tahlillarning ishonchli ilmiy manbalar asosida tahrir qilinganligi korpusning ishonchligini kafolatlaydi, korpusda lingvistik hodisalarning butun spektri to'liq aks ettirilganligi –

zaruriy ma'lumotlarni har tomonlama va obyektiv o'rganishga imkon beradi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Badoyi' ul-bidoya" ("Badiylikning boshlanishi") devoni Husayn Boyqaroning taxtga chiqqanidan keyin uning topshirig'i bilan Navoiyning o'zi tartiblagan ilk devon hisoblanadi. Shoir bu devonning debochasida devon tartib berish masalalariga to'xtaladi va quyidagi xususiyatlarni alohida ko'rsatib o'tadi: "Avval budurkim, har kishikim devon tartib qilibdurur, o'ttiz ikki harfdinki, xaloyiq iboratida voqi'durur va ulus kitobatida shoyi", to'rt harfg'a taaruz qilmaydururlar. Chun so'z arusi nazm haririning matbu' kisvatin va mavzun xil'atin kiyib, jilva og'oz qilsa, huqqayi yoquti dog'i o'ttuz ikkita gavhardin qachonkim to'rtig'a nuqson voqi' bo'lsa, muqarrardurkim, jamolig'a andin qusur va kalomig'a andin futur voqi' bo'lg'usidurur [3]. Alisher Navoiy bu o'rinda devonni g'azallar bilan boshlash, ularni 28 ta harf emas, balki 32 harf (چ – chim, ج – je, جوف – gof va ل و م – lom-alifni ham qo'shgan holda) bilan tugallash zarurligini aytdi [4]. Mazkur ma'lumot 56 so'zdan iborat bo'lib, 36 tasi izohtalab, ya'ni

hozirgi zamonda iste'molda emas, ular semantik izohlanmasa, oddiy kitobxon ma'lumot mazmunini tushunolmaydi. Bundan Navoiyning hatto nasriy manbalaridagi izohtalab so'zlarni maxsus ID kodlar orqali identifikatsiyalash va ularning kontekstual tushunchasini semantik teglab mualliflik korpusi bazasiga kiritishning muhim ekanligi ayon bo'ladi. Navoiy kulliyotidagi devonlarni inson umrini majoziy to'rt faslga qiyoslab nomlagan bo'lsa-da, ular tarkibiga kiritilgan g'azallar mazmunan yosh davri bilan mutanosib emas. Masalan, "G'aroyib us-sig'ar" da:

Yoshing ellik bo'ldi, yuz qo'yg'il fano tufrog'ig'a
Kim, shabob ayyomi aysh-u beadablig' chog'ib as.
"Navodir ush-shabob" da:

Ey Navoiy, huzn ila o'tkar qarilig' mehnatin,
Chun yigitlik bordi aysh-u ishrat ayyomi bila.

Yana:

Yoshim ellik bo'ldi yuz hasrat yesamkim sudi yo'q,
O'zni maydin hush tutay chun o'tti umrum xushrog'i.

"Favoyid ul-kibar" devonida esa umrning bahori – yoshlikni aks ettiruvchi g'azallar mavjud, ya'ni shoirning ta'biri bilan aytganda: "...yigitlik avoilida bayonim kilkidin namoyish devonig'a va oroyish bo'stonig'a kiribdurkim, ul navodir tamoshosidin yigitlik mulkida g'avgo solibmen va mulk yigitlari ko'nglidin orom va qarorni olibmen": [5].

Mast o'lub bir dam shabob ayyomini tut mug'tanam
Kim, yigitlik dam-badam o'tmakdadur ayyom aro.

Yoki:

Ishq ajab dard emish, dardqadur chora sabr,
Vahki, Navoiy base oshiq-u bechoradur.

Shubhasiz, "Xazoyin ul-maoniy" Navoiyning ulug' kashfiyotidir. Bu devon ulug' shoirning butun hayoti davomida yaratgan barcha 16 xil lirik janrga mansub bo'lgan deyarli barcha o'zbekcha she'rlarini o'z ichiga olgan [6]. Shoir ushbu kulliyotni hozirgi ko'rinishdagi mukammal holatda tartiblash uchun 6 yildan (1492-1498-yillar) ortiq vaqt sarflab, uning ichki tuzilishiga nihoyatda mustahkam tarzda tartib bergan va 16 turdagi lirik janrni 4 devonga mazmunan mutanosiblikda joylashtirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Navoiy devonlari uning boshqa asarlari kabi, adabiyot, san'at va ilm-fan ahllarining diqqat-e'tiborini tezda o'ziga jalb qildi, kitobxonlar orasida shuhrat qozondi. Navoiy yaratgan devonlarga bo'lgan qiziqishning ortib borishi natijasida XV asrning o'zidayoq Sulton Ali Mashhadiy, Abdugalil kotib, Darvesh Muhammad Toqiy, Muhammad bin Nur, Sulton Muhammad Xamdon kabi mashhur xattotlar tomonidan qayta-qayta ko'chirilgan. To'rt devondan iborat mazkur kulliyot qo'lyozmalari ko'chirish miqdori bo'yicha Navoiy asarlari ichida birinchi o'rinda turadi [7]. Qo'qon xoni Muhammad Alixon 1838-yili chiqargan farmonga binoan Muhammad Siddiq Tunqotar zimmasiga Alisher Navoiy "Chor devon"idan 300 nusxani xonlikning eng yaxshi xattotlari tomonidan ko'chirtirish vazifasi

1-jadval. "G'afur G'ulom" va "Tamaddun" nashriyotlari nashrlarida devonlardagi farqli ko'chirilgan so'zlar:

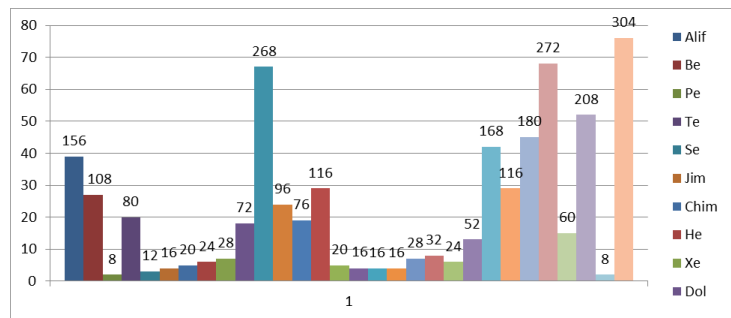
G'azal raqami	"G'afur G'ulom" nashriyotida chop etilgan	"Tamaddun" nashriyoti da chop etilgan
	"G'aroyib us-sig'ar"	"G'aroyib us-sig'ar"
29	Er tutar ko'nglumda gardundin judo bo'lg'an balo	Yor tutar ko'nglumda gardundin judo bo'lg'an balo
36	Bir sari qulog'ingda gavharmu ekin yoxud	Har sari qulog'ingda gavharmu ekin yoxud
36	Bir jonibida o'ning axtarmu ekin oyo?	Har jonibida o'ning axtarmu ekin oyo?
67	Go'yiga boshimni yozin yetkurub chavgonin o'p	Ko'yiga boshimni yozin yetkurub chavgonin o'p

Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi devonlarning har biriga 650 tadan g'azal joylashtirgan va ularni ham qofiyalanishiga ko'ra arab alifbosi, ham miqdori bo'yicha qat'iy tarzda tartiblagan: [14]. "alif" harfi bilan

yuklangan[8]. Yuzlab hattotlar bir vaqtning o'zida Navoiy asarlarini ko'chirishgan. Kotiblar Navoiyning ushbu muborak asarlarini ko'chirishni sharaf deb bilganlar va shu asar ta'sirida o'z kechinmalarini tushirar ekanlar, faxrlanganlar [9]. Navoiy devonlari asrdan asrga, kitobdan kitobga o'tib borishi bilan o'z tuzilishi, tartibi, hajmi, matni va boshqa jihatlari turli o'zgarishlarga uchraydi.

Tahlil va natijalar. Hamid Sulaymonov "Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi devonlarini XV-XVI asrlarda ko'chirilgan nodir nusxalar hamda Toshkent, Leningrad, Dushanbe, Boku, Parij, London va boshqa shaharlarning kutubxona va muzeylarida saqlanayotgan ko'p sonli qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganib, "Xazoyin ul-maoniy"ning hozirgi matn ko'rinishini nashrga tayyorladi [10]. Uning asosida kulliyot keyinchalik bir necha nashriyotlarda chop etildi. 2013-yilda "G'afur G'ulom" nashriyoti tomonidan bosmadan chiqarilgan 10 jildli Alisher Navoiy to'la asarlar to'plamining 1-jildida kulliyotning ilk devoni "G'aroyib us-sig'ar" [11]. devoni 2011-yilda "Tamaddun" nashriyoti tomonidan chop etilgan nashridagi g'azallar bilan qiyosiy tahlil qilinganda aynan g'azallardagi ba'zi so'zlarning yozilishida farqlarni kuzatish mumkin. Masalan, "G'aroyib us-sig'ar" devoni tarkibiga kirgan 67-g'azalning 1-baytidagi "Go'yiga boshimni yozin yetkurub chavgonin o'p" misrasi bir devonda go'yida, ikkinchi devonda ko'yida so'zlari bilan boshlangan (1-jadval). Shu bilan birga, ushbu izohtalab so'zlarning ma'nosi izohli lug'atlarda turli ma'nolari ifodalab keladi. Shoir ushbu o'rinda qanday ma'nodagi so'zdan foydalanganligini bayt mazmunidan bilib olish mumkin bo'ladi. G'oyida [12]. – "chavgon" o'yinida o'rta qo'yib, ot ustida uchi egri uzun tayoq bilan o'ynaladigan kichkina yog'och to'p, ko'yida– ko'chasida, yo'lida ma'nolarini ifodalaydi. "Favoyid ul-kibar" devonidagi 8-g'azalning: "Chu derlar insonni mushtiq o'ldi nisyondin" deb boshlanuvchi to'rtinchi baytini bir devonda nisyon – esdan chiqarish, unutish, ikkinchi devonda isyon – itoatsizlik, bo'ysunmaslik, qo'zg'alon ma'nolarini anglatadi. G'azallardagi ayrim so'zlarning bu tarzda farqli ko'chirilganligi g'azal mazmunini to'g'ri tushunishga mone'lik qiladi, natijada shoir ko'zlagan maqsad oydinlashmay qoladi. G'azallarda yuzlab bunday farqli o'rinlarni kuzatish mumkin. "Mahbub ul-qulub" asarining "Kotiblar zikrida" deb nomlangan o'n yettinchi faslida Navoiy: "Xushnavis kotib so'zga oroyish berur va so'zlaguvchiga osoyish yetkarur" deb yozadi [13]. Ma'lumki, arab alifbosidagi harflarda nuqtalar ham muhim ahamiyatga ega: kotibning birgina diqqatsizligi so'zning asl ma'nosiga zarar yetkazishi haqida shoir: "Ulki, bejo nuqta bila "habib" (do'st)ni "habis" (yaramas) qilg'ay va "muhabbat"ni "mehnat" – aningdek habisi mehnatzadag'a yuz la'nat" deydi. Kotibning xatosi o'quvchini haqiqatdan chalg'itishi, xat mohiyatini yanglish tushunishga sabab bo'lishi, kayfiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

tugallanuvchi g'azallarni to'rttala devonda hisoblaganda 156 ta, "be" harfi bilan 108 ta, "pe" harfi bilan tugallangan g'azallar 8 ta kabi joylanganligini quyidagi diogrammada kuzatish mumkin:

Ijodkor uslubini aniqlashda matnning statistik tarkibi ahamiyatli hisoblanib, korpusdagi statistik tahlil metodi yordamida yozuvchi uslubini ham qisqara vaqtda aniqlash mumkin. Matnning statistik strukturasi deyilganda, shartli ravishda, ma'lum matndagi turli so'zlar miqdori bilan shu matnda uning qaytarilish-qaytalanish chastotasi orasidagi munosabat tushuniladi [15].

Asarlarni lingvostatistik tahlilida undagi otlar, sifatlar, fe'llar, grammatik shakllar, jumalarning qurilish usuli kabi til birliklari yordamida ijodkorning idiositili, ya'ni o'ziga xos yozish uslubi, yozuvchining so'z qo'llash mahorati aniqlanadi. Lingvostatistik tahlillar bizga matnning mazmuni, yozilgan davri va zaruriyat tug'ilganda mualliflikni aniqlashga imkon beradi. F. Dostoyevskiy, L.Tolstoy, M.Sholoxov kabi yozuvchilarning matnlari atributsiyasini amalga oshirish natijasida asarlarning sujet qurilishi, matn strukturasi qiyosiy tahlil qilingan. "Statistika" termini lotincha "status" so'zidan olingan bo'lib, hodisalarning holati, ahvolini bildiradi [16]. Navoiyning turkiy tilda yozgan 2600 g'azallarini statistik tahlil qilish orqali mutafakkirning so'z qo'llash mahorati, ijod uslubini, hatto Navoiy asarlarida so'zlarning qo'llanish ko'lamini ham bilish mumkin. Har bir davr, millat adabiyoti, o'z uslubini namoyon etadi. Navoiyning so'z imkoniyatlari turkiy adabiyotning o'ziga xos yangi uslubini yaratdi.

"Xazoyin ul-maoniy"da g'azallar hajmi 5 baytdan 13 baytgacha: 5 baytli – 2 ta, 6 baytli – 5 ta, 7 baytli – 1747 ta, 8 baytli – 58 ta, 9 baytli – 695 ta, 10 baytli – 19 ta, 11 baytli – 69 ta, 12 baytli – 1 ta, 13 baytli – 5 tani tashkil etadi. Demak, Navoiy lirikasida 7 baytdan 9 baytgacha hajmda bo'lgan

g'azallar ko'p. Alisher Navoiy MKni bu kabi statistik tahlillar, muhim hisoblanib, foydalanuvchiga aniq hisobni beradi va ma'lumotlar bazasi ustida ishlash qamrovini ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda shoir g'azallarini lingvistik va lingvopoetik mezonlar asosida tadqiq etish orqali o'zbek adabiy tilining tarixiy tadriji haqida aniq xulosa chiqarish mumkin. "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti turkiy tilda kulliyot tuzish an'anasini boshlab bergan yirik o'ziga xos hodisa bo'lishi bilan birga, lirikaning barcha jihatlarini mujassam etgan nazmiy ensiklopediya hisoblanadi. Nazm fikrni lo'nda, ixcham, badiiy tarzda ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa va takliflar. Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotda badiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida so'z borganda uning nimalarni tasvirlaganini emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratiladi [17]. Shu ma'noda mualliflik korpusidan g'azallarda uchragan mubolag'a, tanosub, iyhom, tazod, talmeh, tazmin, tashbih, istiora, tajohuli orifona, husni ta'lil, tajnis, irsoli masal she'riy san'atlari ham tahlil qilindi o'rganiladi [18]. Mumtoz adabiyotimiz tarixida yaratilgan asarlardagi she'riy san'atlarni o'rganishda ham, Navoiyning ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-tarbiyaviy, falsafiy-axloqiy qarashlarini anglashimizda ham "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Korpusda g'azallarni semantik teglagan holda aks ettirish, she'riy san'atlar bazasini berish foydalanuvchilarning ma'naviy va mental tafakkurini kengaytirib, tarixga oid bilimlarini oshiradi, Navoiy ijodini o'qib o'rganish ko'nikmasini rivojlantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Абжалова М., Гуломова Н. Создание лингвистической базы данных для авторского корпуса Алишера Навои. Одинадцатая международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков "Turklang2023" – Buxoro, 2023 – В. 659-669.
2. Волков С., Герд А., Гринбаум Н., Захаров П., Муратов А., Панков И. Корпус текстов как особый тип лингвистической электронной библиотеки / Словарь русского языка XIX века. Проблемы. Исследования.
3. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 19.
4. Sirojiddin Sh. Davlatov O. Yusupova D. Navoiyshunoslik. 1-kitob: – Tamaddun, 2018. В. 35.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн олтинчи том. – Тошкент: Фан, – 1988. – Б. 22.
6. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 10.
7. Ш. Сирожиддинов. Алишер Навоий: қомусий луғат / Масъул муҳаррир: – Т: Шарк, 2016. – Б. 94.
8. Axunjanov E. Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik, kitobshunoslik: nazriyasi va tarixi. – Toshkent: Tafakkur-Bo'stoni, 2011. В. – 210.
9. Срождиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Тошкент: Академнашр. 2011. – Б. 8.
10. Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBМК – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey.– pp. 182-187. Impact Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55 850. 2022. 9919546.
11. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 1-jild. Toshkent: G'afur G'ulom. 1913. – 804 b.
12. Шамсиев П., Иброҳимов С. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 1972. – Б. 171.
13. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. – Тошкент. Ёшлар матбуоти. 2022. – Б. 43.
14. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. 1-4-жилдлар. – Тошкент: Фан, 1959-1960.
15. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – В. 63.
16. Абдуллаев Ё. Статистика назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – В. 6.
17. Ҳожнаҳмедов А. Мумтоз бадият малохати. – Тошкент: Шарк, 1999. – Б.3.
18. <https://alishernavoiykorpusi.uz/>